

Arquitectura rural al Montsant occidental

ROGER PASCUAL

LA GEOGRAFIA CONDICIONA L'ACTIVITAT HUMANA

L'espècie humana és probablement la que s'ha adaptat a les més diverses condicions bioclimàtiques i geogràfiques de la Terra. Tanmateix, la influència d'aquests factors sobre el desplegament de la humanitat pel nostre planeta, es fa sentir de valent. Només cal analitzar la distribució de la població al Globus per adonar-se que les àrees amb climes temperats o tropicals i d'orografia suau són les que presenten una densitat de població més elevada. Això és cert a aquest nivell i també a escales inferiors: Catalunya és clarament un país amb una distribució de la població molt desequilibrada. Les zones més despoblades coincideixen amb regions associades a sistemes muntanyosos d'orografia tortuosa, com les comarques pirinenques o d'altres associades a les muntanyes meridionals de la serralada Prelitoral. El Priorat encaixa bé dins d'aquesta descripció.

A l'àrea del Montsant occidental trobem una gran diversitat geològica, amb potents afloraments rocosos. El conreu s'hi ha practicat secularment, fins arribar gairebé als cims de les muntanyes, malgrat l'accidentada orografia. D'aquesta activitat, avui restringida a indrets propers als nuclis habitats o accessibles amb mitjans motoritzats, ens n'ha pervingut un ric patrimoni arquitectònic, que ens explica molt sobre la feina de pagès i la vida en general durant el s. XIX i primera meitat del s. XX.

ELS CONREUS I LA SEVA ADAPTACIÓ A L'OROGRAFIA

Tota aquesta àrea, que inclou els termes municipals de la Morera de Montsant, la Vilella Alta, la Vilella Baixa, la Figuera, Cabassers, la Bisbal de Falset i Margalef, comprèn una seqüència geològica que, de sud a nord va des de les pissarres del devonià i el carbonífer, fins als conglomerats terciaris del cim de Montsant, passant per una rica representació de formacions del triàsic a les

serres dels Montalts i la Figuera, i la vall de Cavaloca. A banda de la diversitat de relleus que comporten aquests diferents substrats geològics, en general els pendents són pronunciats arreu.

Els conreus solen aprofitar les fondalades dels barrancs i els vessants més suaus. En el primer cas, ho fan a les parts superiors de barrancs suficientment amples, en forma de bancals successius limitats per marges de pedra. Els conreus instal·lats als vessants també solen estar abancalats amb marges, però en indrets amb pendents suaus, especialment al territori pissarrós, els marges poden manca-hi.

L'APROFITAMENT DELS ELEMENTS

El clima i l'orografia de la regió del Montsant occidental, originen dos factors limitants dels conreus d'importància capital:

La disponibilitat de sòl: als vessants de fort pendent, com és el cas d'una gran superfície de les terres, el sòl és escàs, poc profund. A més, el desfonament previ al conreu el fa molt sensible a l'erosió. Els potents afloraments de roca mare provoquen que el contingut en elements grollers (graves, còdols i blocs) del sòl sigui generalment molt important. En alguns costers, la disponibilitat de sòl era tan escassa, que alguns bancals s'havien omplert literalment de terra fèrtil transportada des d'un altre indret a les sàrries d'un animal.

La disponibilitat d'aigua: el territori estudiat s'inclou dins del tipus climàtic mediterrani continental de baixa altitud, caracteritzat per un fort eixut estival, que habitualment s'allarga de mig juny a finals de setembre. Les parts més elevades, amb l'atenuació de les temperatures estivals i un lleuger increment de les precipitacions, tendeixen a un clima submediterrani. La gran permeabilitat superficial de la major part de sòls que s'hi desenvolupen, unida a l'escassetat de precipitacions a l'època més calorosa, determinen que els corrents superficials d'aigua siguin molt rars, llevat de la vall del riu Montsant i el tram inferior

d'alguns dels barrancs que hi afluïxen. Així, a banda dels indrets propers a alguna de les localitzades fonts d'origen càrstic, el recurs hídric cal cercar-lo en l'aigua de pluja.

Totes aquestes condicions han afavorit, en el passat recent, un tipus de conreu que optimitza la rendibilitat del sòl i l'aigua. Per aconseguir-ho s'utilitza el material sobrer, «inútil» per al conreu: la pedra. La pedra serveix per construir els marges que sostindran i protegiran de l'erosió faixes de sòl sovint estretes. La pedra també és la primera matèria per bastir les vies de comunicació, i totes les altres petites infraestructures de l'àmbit agrari, com les barraques, els aljubs o bassots, els graons o soplujos instal·lats als marges i molts altres. A les zones més elevades, l'activitat ramadera també va utilitzar la pedra per construir dormidors de bestiar a l'abric de nombroses balmes.

Per norma habitual, la pedra utilitzada en les construccions rurals del Montsant occidental és local, ja que aquest és un element abundant gairebé arreu. Així, la diversitat geològica d'aquesta àrea s'evidencia en la diversitat del material constructiu. Cad tipus de roca té les seves peculiaritats físiques: els conglomerats del cim de Montsant, originen uns blocs arrodonits i granelluts de propietats diferents a les lloses de bon treballar que proporcionen les calcàries triàsiques de les serres dels Montalts, Cantacorbes i la Figuera. I també diferents són les propietats dels blocs que es produeixen al territori pissarrós, cantelluts i fràgils, o dels còdols arrodonits de molt diversa procedència que es troben a les terrasses de la vall del Montsant. A tot arreu, però, hi ha construccions en pedra que utilitzen diferents tècniques per adaptar-se al material constructiu local. En alguns casos, s'ha observat la presència de blocs de construcció aliens a l'indret de l'edificació: al territori pissarrós, per exemple, algunes barraques tenen la porta coronada per una llosa calcària, que hi ha estat transportada a tal efecte. Aquestes construccions híbrides poden veure's en indrets sempre propers a la transició entre

les pissarres del carbonífer i les calcàries del triàsic.

LES CONSTRUCCIONS RURALS DE PEDRA AL MONTSANT OCCIDENTAL

La diversitat de construccions en pedra en l'àmbit del Montsant occidental és molt gran i inclou tant les infraestructures pròpies dels conreus, com altres que, tot i no estar directament relacionades amb l'aprofitament agrícola, ens informen sobre un modus vivendi molt diferent de l'actual en un passat no tan llunyà.

Els elements bastits en pedra que hem pogut identificar al territori, poden ésser agrupats dins de les classes següents:

- Elements relacionats amb el soplug i l'emmagatzematge
- Elements relacionats amb l'adequació i el manteniment del terreny
- Elements relacionats amb les comunicacions
- Elements relacionats amb l'aprofitament i la canalització de l'aigua
- Altres elements associats a diferents usos

Elements relacionats amb el soplug i l'emmagatzematge

Pot dir-se que barraques –cabanes o casetes– de pedra eren un element imprescindible present a una gran part de les finques on hi havia aprofitament agrícola. A jutjar pels testimonis que hem pogut recollir, la major part d'aquestes barraques devien alçar-se durant l'època d'expansió del Priorat gràcies al sector vinícola i licorer, durant la segona meitat del S XIX i els inicis del S XX. Les barraques solen ser de volum i construcció humils, amb plantes que normalment oscil·len entre 5 i 30 m². La seva utilitat principal era la de magatzem d'estris i materials agrícoles, així com, ocasionalment, de refugi per al pagès. Tot i que no estaven preparades per fer-hi vida, sí que podien utilitzar-se per passar la nit, especialment en èpoques de collita, quan la feina s'acumulava. Són més abundants al nord del territori, de substrat calcari, tal com la resta d'elements fets amb pedra.

Existeixen diverses variants tipològiques de barraques: mentre que la majoria són de quatre parets, d'altres han estat construïdes a l'interior d'un marge. El

sostre pot estar fet de teules i canyissos¹ suportats per cairats de fusta, a les barraques més modernes o restaurades, o per pedra en sec. En aquest darrer cas s'han pogut observar diverses tècniques constructives: les pedres col·locades en volta (molt sovint quan el material constructiu és de forma irregular) o en falsa volta, sobreposades amb decalatge. Una altra tècnica, que apareix en algunes barraques de la zona triàsica, utilitza lloses amples per col·locar-les a manera de teules sobre una base de cairats. La major part d'aquestes cobertes no han suportat tan bé el pas del temps com les de volta o falsa volta. A la meitat sud del territori, amb predomini dels substrats pissarrosos, la gran majoria de barraques són amb sostre de teules, ja que la peculiar fragilitat a la flexió del llicorell fa que aquests elements es degradin amb més facilitat. S'han observat algunes petites barraques de pissarra, amb el sostre fet de falsa volta amb material calcari traginat allí expressament.

Els soplujos, són entrades de marge construïdes amb la finalitat d'encabir-hi diversos tipus d'objectes. Localment s'anomenen també capelletes o cabanetes. Sovintegen a les finques (variant local: trossos) i la seva variabilitat en l'estructura i les dimensions respon precisament als seus diferents usos. Des de forats relativament petits, a mitja alçada, per allotjar el càntir (pitxell, en parla local), fins a entrades més grans –tot i que no arriben a tenir les dimensions d'una barraca– per desar-hi les eines del tros o encabir-hi les arnes. Mentre que els primers tenen una estructura molt senzilla (de vegades constituïda únicament per tres pedres robustes que constitueixen les parets i dues lloses grans a la base i el sostre), els més grans solen estar rematats per un sostre de volta. La porta pot estar feta en volta de mitja punta o encimbellada, un cop més, per una gran llosa.

Més abundants a les parts elevades del territori, on l'aprofitament ramader predominava sobre l'agrícola, són els dormidors de bestiar. Normalment eren estances a soplug d'una balma davant de la qual es bastien una o dues parets de pedra. En alguns casos, part de la balma es reservava per al pastor. Encara es conserven les parets de molts dormidors arreu de la muntanya, malgrat

que la pràctica desaparició de la ramaderia tradicional fa que molts d'ells siguin cada cop més inaccessibles. Els corrals no són tan freqüents i habitualment consten només d'una àrea rectangular limitada per quatre murs de pedra. La majoria es troben en un estat molt precari de conservació.

També s'han d'incloure en aquest grup els magatzems, construccions més grans que les barraques, concebudes per a finalitats diverses. Alguns d'ells tenen una curiosa forma, com l'anomenat celler de l'Elies, al barranc de Cavaloca, constituït per una coberta en volta de canó de 8 m de llarg per 5,5 d'amplada, feta amb pedra seca i coberta de terra. A l'extrem posterior s'hi conserva una estructura per al trepig del raïm i l'obtenció del most. Es diu que els cartoixans hi feien el vi obtingut a partir del delme de les finques de la contrada.

Elements relacionats amb l'adequació i el manteniment del terreny

Introduïm en aquest apartat aquelles estructures que d'una manera o altra resulten de la gestió del tros per a mantenir-lo cultivable. Bàsicament els marges, que sostenen els bancals, especialment en llocs amb fort pendent, i també les piles de reserva (localment, també munts o troneres) que, lluny de ser amuntegaments desordenats de pedres sobreres, són estructures regulars, dissenyades amb la doble finalitat de maximitzar l'espai conreable i, alhora, fornir d'un magatzem classificat de material constructiu que pot ser usat ulteriorment.

És freqüent que, a les finques abanquades, els marges presentin escales de pedra, que havien de ser construïdes alhora que es feia el marge. Una vegada més, la solució adoptada per facilitar la circulació entre les feixes se supeditava l'optimització de l'espai conreable: mentre que un camí que circula entre els bancals ocupa terreny, la superfície ocupada per les escales de marge és nul·la.

Poden considerar-se les eres (o eretes, com s'anomenen algunes) elements d'adequació del terreny, en aquest cas per a la batuda del gra. Es tracta d'esplanades esferoidals sovint limitades per murs baixos de pedra. També han de ser incloses aquí les piles o munts de pedres, de dimensions molt diverses i molt comunes a tot el territori.

¹ Aquí, «canyís» es refereix a uns estris rectangulars construïts amb tires de canya entrelaçades.

Elements relacionats amb les comunicacions

Camins, ponts i fites són construccions que sovint utilitzen la pedra com a material principal. Els camins rals i altres camins locals que havien estat importants en les comunicacions, presentaven molts trams empedrats, especialment en aquells indrets de més pendent o més sotmesos a l'erosió. Avui es conserven encara en bon estat alguns d'aquests trams, tot i que la proliferació del motociclisme de muntanya està afectant molt negativament determinats itineraris. Alguns camins exhibeixen peculiaritats notables, com el del grau dels Bous, proveït de graons fets amb travessers de savina. Se'n conserven molt pocs al seu lloc. Els ponts són escassos. El pont de Cavaloca, a l'àrea estudiada, és de cita obligada, per les seves dimensions, la tècnica constructiva i la particularitat que no està sostingut per pilars sinó que està suportat per la mateixa roca del cingle que ha excavat el barranc.

Elements relacionats amb l'aprofitament i la canalització de l'aigua

Si el sòl cultivable és un factor limitant important per entendre el conreu al voltant de la Vilella Baixa, l'altre factor determinant és la disponibilitat de l'aigua. Els estius solen ser molt secs i l'època de dèficit hídric s'allarga, de mitjana, des de la segona quinzena de juny fins a la primera de setembre. A la tardor, en canvi, sol haver-hi episodis de pluges torrencials, potser amb menor freqüència que a la línia litoral, però de proporcions catastròfiques, com la de l'octubre de 1994 (160 l/m² en 24 h), o la d'octubre de 2000 (300 l/m² en 2 dies).

Aquests factors climàtics determinen el tipus de construccions relacionades amb la gestió de l'aigua al territori. D'una banda, tenim els elements d'emmagatzematge o obtenció d'aigua, com els aljubs i les mines a muntanya, o les sènies i els pous al fons de la vall. També cal incloure aquí les basses, les cisternes o els abeuradors. D'altra banda, hi ha les construccions lineals que serveixen per transportar o evacuar l'aigua, és a dir les séquies i els canals, com hem proposat en el tesaure provisional.

Els aljubs, que en les parles locals reben el nom d'anjub, bassot o cisterna, són construccions de pedra, de planta circular o rectangular, que serveixen per emmagatzemar l'aigua de pluja, bé aprofitant la presència d'una orografia

favorable que permetia recollir la precipitació sobre una superfície gran de roca, bé situant-se al bell mig de barrancs del país calcarí, on les cadolles naturals serveixen com a dipòsits impermeables. De fet, els aljubs són l'únic recurs per emmagatzemar aigua per als períodes secs en aquells indrets amb una orografia rocosa i encinglada. Habitualment es tracta d'edificacions petites, de 2-3 m de diàmetre i 1,5 a 2 m d'altura. Alguns, però, tenen proporcions més respectables, com l'Anjub de la Solaneta del Figuerol, una construcció lleugerament ovoide de 5 m de diàmetre bastit en època relativament moderna (1926); el dipòsit està recobert de rajola cuita i podia emmagatzemar 50000 litres d'aigua. La porta dels aljubs pot ser de volta o coronada per una llosa. La majoria tenen coberta de falsa volta, però també n'hi ha de volta i fins i tot de descoberts. La quantitat d'aigua emmagatzemada en un aljub no donava més que per abeurar persones i/o animals, però no pas per regar. Aquesta aigua també s'utilitzava per dissoldre el sulfat de coure que, abans de l'era dels pesticides, era l'únic recurs contra moltes plagues. A tal efecte, alguns aljubs van acompanyats d'un petit dipòsit adjacent.

Les mines són també construccions per a l'aprofitament de l'aigua. En comptes de tenir un dipòsit aïllat a la roca, com els aljubs, emmagatzemen l'aigua en una excavació horitzontal sostinguda per una volta de pedra. Solen situar-se al fons dels barrancs i totes les observades es troben en el territori pissarrós, on l'aigua superficial i subsuperficial és més abundant.

Aljubs i mines són les infraestructures d'aprofitament de l'aigua a muntanya. A la vall del riu Montsant i altres fondals, predominen els pous i les sènies, que exploten l'aigua escolada al subsòl. Aquestes darreres són pous amb un mecanisme de doble roda per extreure aigua a la superfície mitjançant el moviment d'un animal al voltant de la construcció. Sovint hi havia també un mecanisme de vessament i canalització de l'aigua que arribava al capdamunt. En alguns casos el giny està força deteriorat, però en d'altres es conserva prou bé. La profunditat de pous i sènies sol oscil·lar entre 6 i 8 m, encara que se n'han mesurat alguns que assoleixen 12 m de fondària.

Molt diferent aspecte tenen els elements per al transport o l'evacuació de l'aigua. Les séquies, estructures lineals per al transport de l'aigua, recollida de rius, rierols o fonts, solen estar suportades per marges de pedra allí on l'oro-

grafia hi obliga. També cal citar aquí les rases o recs dels trossos abançalats que canalitzaven l'aigua de pluja, fets amb doble marge i base de pedra, i les aigüeres dels camins, compostes per unes poques lloses disposades de cantell, sovint associades a un forat de desguàs al marge del camí. Moltes de les aigüeres dels camins estan colgades de terra, però en relatiu bon estat. En els trams més coneguts n'hi ha força de malmeses pel pas de motocicletes.

Altres elements associats a diferents usos

Fora del món estrictament rural, a la vida quotidiana també s'utilitzava la pedra per a la construcció d'elements d'utilitat diversa. Els forns teulers, de calç o de guix servien per fabricar matèries relacionades amb la construcció. Molt sovint es bastien sota un marge de pedra, amb una volta semicircular feta per pedres o rajoles. Altres edificacions varen ser alçades circumstancialment i han quedat en desús, com les relacionades amb els esdeveniments bèl·lics: així, les guerres carlines varen deixar la presència de quatre quarters al voltant de la Vilella Baixa —precisament proveïts per uns forns teulers adjacents—. Més humils i referits a la més recent guerra civil, els parapets són un testimoni únic de la desfeta del front de l'Ebre a fi de 1938. Se'n poden trobar per tot el territori, però es concentren a les carenes i cingles calcaris de les serres de la Figuera i dels Montalts. Havien d'haver estat construïts per persones amb nocions suficients, com a mínim els que han perdurat fins avui ja que, tot i ubicar-se en indrets força oberts a la intempèrie, han suportat el pas del temps d'una forma gairebé inversemblant.

EL PATRIMONI RURAL DE PEDRA COM A RECURS PEDAGÒGIC I TURÍSTIC

El patrimoni rural de pedra del Montsant occidental —per extensió, del Priorat, amb moltes àrees d'orografia adequada— és una peculiaritat fonamental del seu paisatge que avui es troba en fase de degradació. Cada cop són menys els marges, barraques o aljubs que es reconstrueixen després dels estralls causats pel pas inexorable del temps i els elements.

Però de totes maneres, aquest territori encara conserva un patrimoni ric

*i divers. Algunes construccions foren tan ben executades que encara roman-
dran moltes més dècades dempeus.
Respecte a la resta, és evident que no
ho podrem conservar tot. Però en can-
vi, sí que és factible utilitzar-ho ara
com a recurs en diversos fronts. En pri-
mer lloc, en l'àmbit estrictament etno-*

*gràfic, ja que ens permet, a través dels
testimonis, interpretar la vida de pagès
de fa un segle. Després, els abancala-
ments tradicionals són un element pe-
dagògic excel·lent per explicar els con-
ceptes d'ús sostenible del territori i
d'optimització dels recursos naturals.
Finalment, l'arranjament d'algunes de*

*les finques més ben conservades, po-
dria convertir-les en una mena de mu-
seu a l'aire lliure, objecte del turisme
cultural. Tal vegada això podria anar
acompanyat de punts d'interpretació.
Fins i tot no és descartable que arribés
a ser pertinent tornar a posar aquestes
finques en producció.*